

הרב ארי יצחק שבט

מנהג הנשים להמנע ממלאכה בראשי חודשים

ראשי-פרקים

- א. הגדרת המנהג
- ב. מקור המנהג
- ג. התייחסות הראשונים למקור המנהג
- ד. הצעה לטעם המנהג

*

א. הגדרת המנהג

המנהג הקדום להימנע ממלאכה בראש חודש היה פעם נחלת העם כולו, גברים ונשים כאחד. כך עולה מפשט המקרא (שמ"א כ, יט) כשמציע יונתן לדוד "ובאת אל המקום אשר נסתרת שם ביום המעשה". תרגום יונתן: "ביום דחולא", ר"ל שקראו לערב ראש חודש יום המעשה דמשמע ש"ח אינו יום מעשה. רש"י מביא בפירושו את תרגום יונתן.

כמו"כ מובא ברד"ק שם: "נראה שהיה מנהגם שלא לעשות מלאכה בר"ח, כמו שהוא מנהג נשים היום". בתוסי' (ר"ה כג ד"ה משום ביטול מלאכה) מוכח עפמשי"כ במגילה כב, ב, "ושאין בו ביטול מלאכה לעם כגון ר"ח וחולו של מועד קורין ארבעה (לתורה)" שגם גברים בטלו ממלאכה בר"ח.

לעומת דבריהם, אנו רואים שבמשך הדורות, הן בימי התנאים (פדר"א פרק מה) הן בימי האמוראים (ירוש' פסחים דף פ, א) וכן פשוט לכל הראשונים שנביא בהמשך - שמאז חטא העגל, דווקא הנשים נמנעו ממלאכה בר"ח (וכן משמע מפירוש רש"י על ר"ה כג ומגילה כב, א). לפ"ז, צריכים לפרש את הביטוי "יום המעשה" בפנים אחרות לגמרי.¹

ייתכן לתרץ שגם תרגום יונתן רצה לפרש שראש חודש נבדל משאר ימי חול ("ימי המעשה") לעניינים אחרים, כגון עבודת המקדש,² ולא דווקא לאיסור מלאכה. ואולי י"ל שהימנעות הנשים ממלאכה מספיקה להוציא ר"ח מגדר יום חול ויום מעשה (וכ"כ תוסי' מגילה כב' ד"ה ושאין).

נראה לפרש שאכן גם גברים בטלו קצת ממלאכה בר"ח, כמש"כ תוסי', אך הנשים נמנעו לגמרי ממלאכה. וכן יש לדייק מפדר"א "שהן משמרות ראשי

1 כגון פי' המצודות והרלב"ג שהסבירו שיום המעשה הוא יום מעשה השבועה אשר נשבע שאול ליונתן שלא יהרוג את דוד.

2 כמשמעותו ביחזקאל מו, א - "שער החצר הפנימית הפונה קדים יהיה סגור ששת ימי המעשה וביום השבת יפתח וביום החדש יפתח".

חודשים יותר מן האנשים". עפ"י מיושבת הסתירה בין דברי רש"י על הנביא לבין רש"י על הש"ס הנ"ל ומובנת הגמי' במס' מגילה דמוכח שגם גברים שבתו קצת.³

יש מקום להניח שמנהג הגברים לשבות ממקצת המלאכות בר"ח התפשט גם אצל נשים במקומות מסויימים להמנע רק ממקצת מלאכות (עיין בביאור הלכה שמובא בהמשך).

למעשה, נפסק בשולחן ערוך (או"ח תיז,א): "ראש חודש מותר בעשיית מלאכה והנשים שנוהגות שלא לעשות בו מלאכה הוא מנהג טוב". ברם, האחרונים נטו יותר לאסור את המלאכה על הנשים, וז"ל בעל משנה ברורה:

ואף אם נימא שדעת רבנו ירוחם להקל בזה, מ"מ אין להקל בזה כי מרוב הפוסקים הראשונים משמע שאין הדבר תלוי כלל בנשי דידן, אלא מצוות ועומדות הן מאמותיהם מדורות קדומים. עיין בשבלי לקט שכתב שהרי קבעוהו לחוק מימות משה רבנו וכן דעת הרוקח והאו"ז וכן משמע באשכול... אבודרהם... בס' המנהיג... רש"י ותוס'... (וכן מובא באחרונים שאפילו המקילים מודים): שעכ"פ כל בת ישראל מחוייבת לנהוג לפרוש עכ"פ ממקצת מלאכות (בה"ל ד"ה והנשים).

לגבי אלו מלאכות נהגו בהן איסור, מצאנו מנהגים סותרים. מחד גיסא כותב הלבוש: "לא נהגו איסור אלא במלאכות שעושות להשתכר בהן, אבל... לתפור ולתקן כלי הבית אין נוהגות בו איסור". מאידך גיסא, מעיד בעל ערוך השולחן ההיפך הגמור (!): "והנה אצלנו נשי בעלי בתים אין עושות מלאכה (פי' בבית) ונשים העוסקות באומנות עושות מלאכה וצ"ל דלא קיבלו עלייהו להפסיד פרנסתן".

בין כך ובין כך, המסקנה כאמור, שחייבות להראות לפחות "הבדל בין יום זה לשאר ימות החול" (לשון המשנה ברורה שם), ולכתחילה ייתכן שהנשים נמנעו מכל (ולפחות רוב) המלאכות והגברים נמנעו רק ממקצתן.

ב. מקור המנהג

המקור המפורש הקדום ביותר למנהג נמצא בפרקי רבי אליעזר (פמ"ה) בקשר לעשיית עגל הזהב בזה"ל:

3 מוזכר באחרונים הספרדים שישנם יחידים עוד היום שנוהגים כך כמידת חסידות, ויש שמיחו בהם, עיי' בכף-החיים תיז,כת.

"ויאמר עליהן אהרן פרקו (נזמי הזהב אשר באזני נשיכם)". שמעו הנשים ולא רצו ולא קבלו עליהן ליתן נזמיהן לבעליהן... ונתן הקב"ה שכרן בעולם הזה שהן משמרות ראשי חודשים יותר מן האנשים, ונתן להן שכר לעולם הבא שהן עתידות להתחדש כמו ראשי חודשים שנא' "המשביע בטוב עדיך וגו' (תתחדש כנשר נעוריכ) (תהלי קג,ה).

מדרש זה מובא כמקור המנהג לאיסור מלאכה לנשים ברי"ח בתוס' (חגיגה יח ד"ה ר"ח), בתוספת לרש"י (מגילה כב,ב) בתוס' הרא"ש (רי"ה כג), בס' אורחות חיים (ע' סט במהד' פירינצי), בס' המנהיג (הלי ר"ח סעי' מג, ע' 72 במהד' גולדמן), באבודרהם (סדר מוסף לרי"ח, ע' קצז במהד' קרויזר) בתניא רבתי (סי' לב), ובטור (או"ח סי' תיז).

הקשר בין שכר הנשים ברי"ח בעולם הזה (ביטול ממלאכה) ובעולם הבא (שדומה להתחדשות ברי"ח) לבין מעשיהן (שנמנעו מלתרום לעשיית עגל הזהב) מוסבר בפסוק המובא בסוף המדרש: "המשביע בטוב עדיך (תתחדש כנשר נעוריכ) - ר"ל הקב"ה "משביע" (נותן שכר) עבור "הטוב" שהנשים (הפסוק בלשון נקבה) עשו בענידתן את "עדיהן" (שעזו ממתן תורה עד לאחר חטא העגל שהורידם, שמות לב,ה-ו: "ועתה הורד עדיך מעליך... ויתנצלו בניי את עדים מהר חורב"), בזה שזיכה אותן ש"תתחדשו" - רמז לראשי חודשים ולעולם הבא. ייתכן לומר שיש פה גם רמז שיחגגו את רי"ח דוקא על-ידי הימנעותן ממלאכה שנופשות כדי לחדש את כוחותיהן כנשר⁴ וכימי נעוריהן. עכ"פ רואים שהלימוד מהפסוק ("שנאמר") מתייחס לשכר בראשי חודשים ובעוה"ב גם יחד, ושעיקר הדרשה הוא לראש חודש, ודרך אגב גם לעוה"ב שדומה להתחדשות ברי"ח ("שכר לעולם הבא שהן עתידות להתחדש כמו ראשי חודשים").

ג. התייחסות הראשונים למקור המנהג

בעל המנהיג, הרא"ש, ר"ד אבודרהם, הטור, ובעל ארחות חיים כולם מזכירים את המדרש הנ"ל מפרקי דר"א, אך רק לומדים ממנו שבזכות הימנעותן מסיוע לעגל זכו לשכר. אך כולם מציעים סיבות אחרות(!) מדוע השכר מתקבל ברי"ח דוקא.

4 רש"י מפרש שהנשר מסמל התחדשות "שמחדש כנפיו ונוצה משנה לשנה" וכן, "וקוי ה' תחליפו כח יעלו אבר כנשרים ירוצו ולא ייגעו ילכו ולא ייעמו" (ישעי' מ,לא).

המנהיג ורד"א מציינים שלעומת עיכוב תכשיטיהן בהכנת העגל, הנשים תרמו נדבותיהן למלאכת המשכן בזריזות, "והוקם המשכן בא' בניסן, נתן להם הקב"ה שכרן לעשות יו"ט בר"ח ניסן ובשאר ראשי חודשים".

בתוסי הרא"ש (ר"ה כג) לאחר שמביא אף הוא את מדרשנו מפדר"א ממשיך ומסביר ששכר זה ניתן לנשים בר"ח: "לפי שהנשים מתחדשות בוסתן מלי ללי בירח לכך קבעו להם ר"ח כיו"ט".

הטור מציע, בשם אחיו, ששלושת הרגלים הם כנגד ג' האבות, "וי"ב ראשי חודשי השנה כנגד י"ב שבטים. וכשחטאו בעגל נטלו מהם וניתנו לנשותיהם לזכר שלא היו באותו חטא". הטור מביא את הטעם של אחיו אך אינו מביא את סברת אביו הנ"ל מתוסי הרא"ש, כנראה בגלל הדוחק שבו.

קשר בין חטא העגל לראש חודש נמצא בסי' כלבו (הל' ר"ח סי' מג): "טעם למנהג מפני שלא פרקו נזמי הזהב לעגל שנעשה בר"ח". אני בעניי לא הבנתי על מה מתבסס הכלבו כשלפי פשט התורה וגמרא מפורשת (שבת פט) לא עשו בני"א את העגל בר"ח אלא בט"ז או בני"ז בתמוז - ארבעים יום לאחר קבלת התורה. גם אי אפשר לומר שכוונת הכלבו למחשבת עשיית העגל, כיון שמצאנו ד' דעות בחז"ל (שמ"ר מב,ז): "יא יום היו עם הקב"ה וכ"ט יום היו מתחשבים היאך לעשות את העגל; ויש אומרים י"א יום התחשבו לעשות אל העגל, ויש אומרים ל"ט או ל"ח יום על פי הפסוקים: "אחד עשר יום מתורב" או "סרו מהר מן הדרך". אך אין דעה שסוברת שהיו עם הקב"ה כ"ד יום (עד ר"ח תמוז) וכוונתו לעשות את העגל לט"ז ימים. מפליאה היא העובדה שכולם מביאים סברות דחוקות מרחוק ומתעלמים לגמרי מדרשת הפסוק בפדר"א שהוא המקשר בין מעשה הנשים ושכרן, כמו שכתבנו לעיל.⁵

אי אפשר לתרץ שהם הבינו שדרשת הפסוק באה ללמד רק על השכר בעולם הבא ולא בראשי חודשים, כי כתוב במפורש שהרמז לשכר בעוה"ב הוא רק בזה שעולם הבא דומה להתחדשות ראש חודש אך עיקר הדרשה הוא לר"ח, כמו שכתבנו לעיל.

פלא נוסף היא העובדה שאף לא אחד מהמצטטים הללו מזכיר את הפסוק "המשביע בטוב עדיך" המובא במדרשנו כמקור הלימוד לפריעת שכר הנשים בראש חודש אלא מציעים טעמים אחרים.

5 נ"ש להבחין בין הבאת הפסוק והדרשה ובין הבאת טעם וסברה. דרשה אינה משמשת כטעם, ועל כן לא הסתפקו - ואף לא הביאו כלל - הראשונים את הדרשה. עניינם היה להביא את הטעם וההגיון שבאיסור המלאכה. - הערת עורך (א.ד.)

לעניין י"ל שקושי זה האחרון עונה על הקושי הקודם. הראשונים לא גרסו פסוק זה במדרש שלנו, ועייכ כולם הרגישו חובה להציע סברות אחרות מעצמם לקשר את מעשה הנשים עם ר"ח.

מכל הראשונים שהביאו את מדרשנו, רק שניים מזכירים את הפסוק (בתניא רבתי, ובתוספת לרש"י במגילה כב) וגם אז מצטטים רק את החלק השני (!) של הפסוק ("ותחדש כנשר נעורייכי") בלי החצי הראשון - היפך גרסתנו במדרש. ואולי י"ל בהעדר קשר בין חצי פסוק זה לחטא העגל (שהרי הקשר לעגל מרומז רק בחצי הראשון, כאמור, "המשביע בטוב עדיך") המעתיקים חשבוהו לטעות סופרים והשמיטו גם את חציו השני. לפיז י"ל שהראשונים לא התייחסו לדרשת הפסוק כי לא גרסו את הפסוק במדרש. אמנם לא מצאתי גרסה כזאת (בלי הפסוק) באף דפוס ולא אצל רמ"ח הורוץ (שהכין פדרי"א לדפוס ע"פ 15 כתבי יד), אך אין לי הסבר אחר להתעלמותם של הראשונים מהפסוק שדורשים ממנו הקשר בין חטא העגל ושכר הנשים בר"ח, וזה הכריח אותם לחדש סברות שונות מעצמם.⁶

ניתן לשער, שהלימוד מהפסוק הוא אחד מההוספות המאוחרות לפרקי דרבי אליעזר שהזכרתי בראש המאמר שלי "חדושי הלכה ומנהג בפרקי ר' אליעזר", בשנתון טללי אורות, תשנ"ד.

ד. הצעה לטעם המנהג

יש לעיין בעצם הרעיון מדוע ניתנה דווקא ההימנעות ממלאכה בראש חודש כשכר לנשים.

ברצוני להציע שיש פה פתרון לתלונה הנצחית של נשים ש"מלאכתן אף פעם לא נגמרת" שאפילו בשבתות אין מנוחתן שלימה מלעסוק בצורכי הבית וכמאמר חז"ל: "אין זרך האשה להיות יושבת בטלה בתוך ביתה" (ירוש' כתובות ה,ו). עייז שיש חג לנשים בלבד שבו אינן חייבות בטרחות המצויות כששאר המשפחה נופשת בבית, ניחא להן.

6 רק בספרו של ראי"ג אלינסון, "בין האשה ליוצרה" (עמ' 93) מצאתי שהמחבר מצטט כדרכו את המדרש הארוך במלואו אך פתאום משמיט באמצע את ארבעת המלים של הפסוק ("ישנאמר: המשביע בטוב עדיך וגו'") בלבד! כשהצבעתי עייכ לבני המחבר, הם אמרו שאביהם דייק מאוד בציטוטיו ישר מן המקור אך חיפשו ולא מצאו גרסה כזאת בפרי"א בספריית אביהם, מיימ אולי בכ"ז קיימת גרסה בלי הפסוק כדמשמע מהראשונים וכמשי"כ בעז"ה.

בדומה לזה ייתכן שפטור הנשים מעלייה לרגל, למרות שאף זכרים קטנים חייבים בה ולמרות ש"אף הן היו באותו הנס", הוא משום הצורך שהן תישארנה עם הזקן, החולה או התינוק בבית, כמו שמצאנו אצל חנה (שמ"א א, כב). וכ"כ רבנו חננאל "חולים ומשמשיהן פטורים מן הראיה" (חגיגה ו). אם ניקח בחשבון גם מחלות, קשיי התריון ותדירות טומאתן, ייתכן שהנשים התרגלו להישאר בביתן ברגל מבלי בעליהן ובני ביתן. דווקא משום כך, מתאפשרת שמחה של מנוחה וחרות שאינה מצויה אצל נשים כשחוגגות עם בני ביתן. ואכן כך פירשו האב"ע והמלבי"ם את ברכת "לא יחמוד איש את ארצך בעלותך לראות את פני ה' אלוֹקֶיךָ שלוש פעמים בשנה" - למרות שאין זכרים לשמור. עפ"י מובן גם מדוע חובת הנשים לשמוח ביו"ט אינה כוללת לדעות מסויימות את החובה לאכל מבשר קדשים (עי' תוס' ר"ה ו, ב ד"ה אשה). לפ"י מובן מדוע נקטו כדוגמא שבעל משמח את אשתו ביו"ט בבגדים, דבר שמוסר לה מלפני החג, לעומת בשר (לגברים) ואגוזים (לקטנים) שמחלקים בחג עצמו. אולי רצו לחדש שהבעל יכול לשמח את אשתו ביו"ט גם אם אינו איתה, ולפמשי"כ, לפעמים משמחה דווקא עי"ז שאינו איתה, והיא יכולה לנוח!⁷

ההיבט החדש הזה בשמחת יו"ט של נשים מאיר גם על הפסוק (דב' טז, יא): "ושמחת לפני ה' אלוֹקֶיךָ אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך והלוי... והגר והיתום והאלמנה אשר בקרבך במקום אשר יבחר ה' לשכן שמו שם". מדוע הושמטה "אשתך"?

הסבר זה מתאים מאוד לפסוק "המשביע בטוב עדיך תתחדש כנשר נעוריכ"י שדורשים אותו ללמד שה' נתן שכר לנשים עבור הימנעותן מעבודת העגל. אין שכר יותר מתאים מאשר הימנעות מעבודה עבור הימנעותן מעבודת העגל. ואין יום יותר מתאים לשכר זה מאשר ראש חודש כשמתחדשת הלבנה בכוחותיה החדשים. ובפרט שנשים נמשלו ללבנה (תיקוני זוהר ל) שמקבלת אור מהשמש (פאסיבית) ועוזרת לו להקרין אף בלילה, כך האשה מקבלת⁸ ועוזרת לבעלה. ואם הלבנה הדוממת זקוקה למנוחה משרותה, כל שכן שהאשה זקוקה למנוחה משרותיה.

7 דיוק דומה מצאתי בשו"ת משנה שכיר (הרב יששכר שלמה טייכטל הי"ד מח"ס אם הבנים שמחה) ח"ב סי' קלט. עפ"י הוא אפילו מתיר לגברים לנסוע מביתם כדי לקבל פני רבם ביו"ט, דהא משמחים נשותיהם בבגדים גם בהיעדרותם.

8 בקבלה מצויירת פעולת יצירת הולד והורדת הנשמה לעולם הזה עי"ז שהאשה מקבלת את הזרע מבעלה, מצרפת אותו עם הביצית ומעבדת ומשכללת אותה כדי שתהיה ראויה לקבלת הנשמה.

מה עוד שעל אף שבדרך-כלל האשה מקבלת מבעלה, במעשה העגל ראינו שלפעמים ההיפך הוא הנכון, שהגברים היו צריכים ללמוד ולקבל מוסר מהנשים. ע"כ מתאים שהנופש משרות בעלה יחול בר"ח כשהלבנה כמעט ואינה מוקרנת מהשמש.

עפ"י מובן שהמנהג הנפוץ ביותר אצל הנשים הוא להימנע בר"ח מעבודות הבית דווקא ולא להימנע מעבודות שמתפרנסות מהן, כפי שמעיד הערוך השלחן. עבודות אלו הן המבחינות בין נשים לגברים, בין הלבנה (המשרתת ועוזרת) לבין החמה. דווקא בהן ראוי להראות ששכר הנשים הוא ששומרות וחוגגות ר"ח יותר מהגברים כי מהמלאכות הללו אין חופש כלל אם לא בר"ח. דווקא במנוחתה מעבודות הבית בר"ח היא יכולה "להתחדש" ולאגור כוחותיה כבימי נעוריה.

לפי פירושו בדרשת הפסוק במדרש (לעומת הראשונים שלא גרסו או העלימו עין מדרשת הפסוק) מובנת:

(א) התאמת השכר של הימנעותן דווקא מעבודת הבית ודווקא בר"ח.

(ב) המסר החינוכי לנשים לדורות (שיש מקרים שעדיף לא "לקבל" או לשרת בעליהן אלא ההיפך, שבעלים יקבלו מהן).

(ג) הנהגה פרגמטית לחייב נשים להינפש ולהתחדש בעתים קבועות.

לא ייתכן שבתורת ה' התמימה ומשיבת נפש ובמסורת ישראל אין פתרון לבעיה כה מצויה של שחיקת הנשים שעבודתן דווקא מכופלת בימי המנוחה ושמחה, בשבתות וימים טובים כשבני ביתה בבית וצרכיהם מרובים. בימינו פותרים בעיה זו ע"י ארגון קייטנות לאמהות. מסורת ישראל דאגה לכך ע"י שחרור נשים מעבודתן יום לחודש, כדי לאגור כוחותיה מחדש: "תתחדש כנשר נעורייכי".